

هم‌نشینی آب و آتش در بناهای مذهبی دوره ساسانی

پریا دواچی

دانشجوی دکتری گروه باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Paria.davachi@gmail.com

کمال‌الدین نیکنامی

استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Kniknami@ut.ac.ir

سجاد علی‌بیگی

استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

Sadjadalibaigi@gmail.com

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ (شاپا) ۲۰۰۸-۲۰۲۱ سال ۱۷ شماره ۶۶- صفحه ۱۸۴-۱۶۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵

چکیده

بررسی‌ها نشان می‌دهد که آتشکده‌های دوره ساسانی تمایل زیادی به قرارگیری در کنار منابع آب نظیر رودخانه‌ها و چشمه‌ها دارند. شاید در ظاهر نتوان به صراحت الزام وجود منابع آبی در کنار نیایشگاه‌های دوره ساسانی را تأیید کرد، ولی با بررسی مکان قرارگیری نیایشگاه‌ها درمی‌یابیم که بیشتر آنها در نزدیکی منابع آبی احداث گردیده‌اند و یا با طی کردن مسافتی کوتاه به منابع آبی دست پیدا می‌کنند و یا در برخی موارد در کنار آتشکده‌ها بنایی برای گرمای داشت آب نیز ساخته می‌شده است. با وجود فقدان اطلاعات در توصیف معماری نیایشگاه‌ها در متون دینی نظیر اوستا، ممکن است بتوان از طریق تطبیق نوشته‌های این کتاب در رابطه با جایگاه ایزدانی چون آناهیتا با بناهای به جا مانده از دوره ساسانی مانند آتشکده‌ها، به شناختی در رابطه با بناهای مرتبط با نیایش آب و آتش در این دوره دست یافت. این پژوهش با هدف پاسخ به این پرسش که آیا ساخت نیایشگاه‌های مرتبط با آتش در دوره ساسانی در کنار منابع آبی دلایل دینی داشته است یا خیر؟، با شیوه اسنادی و با استناد به شواهد باستان‌شناختی، تلاش دارد تا دلایل ساخت نیایشگاه‌های مرتبط با آتش در کنار منابع آب را مورد بررسی قرار دهد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در بیشتر موارد بنایی مختص به نیایش آب ساخته نمی‌شد و نیایش آب در کنار منابع آب انجام می‌گرفت که از این نظر نزدیکی بناهای مرتبط با آتش به منابع آب نشانی از دلایل مذهبی انتخاب مکانی آتشکده‌ها و نزدیکی به منابع آب است. واژگان کلیدی: معماری مذهبی، نیایشگاه، آب، آتش، دوره ساسانی.

مقدمه

با روی کار آمدن ساسانیان در سال ۲۲۴ میلادی، تاریخ ایران وارد مرحله جدیدی شد که تغییرات بزرگ سیاسی، اجتماعی و مذهبی را در پی داشت. پادشاه ساسانی که چهار از ایزدان داشت و از درون آتشکده‌ها سربرآورده بود، ارادت خود به آیین زرتشتی را با ساخت بناهایی به عنوان معابد و آتشکده به معرض نمایش می‌گذاشت. آنچنان که منابع تاریخی برای ما نقل می‌کنند، «و [خسرو پرویز] بفرمود تا آتشکده‌ها بسازند و دوازده هزار هیربد به خدمت آن گماشت» (طبری، ۱۳۷۵: ص ۷۶۶). با بررسی نیایشگاه‌های مرتبط با آتش در دوره ساسانی درمی‌یابیم که یکی از عوامل مهم در ساخت این نیایشگاه‌ها، انتخاب مکان ساخت آتشکده‌ها است و نزدیکی به منابع آبی این پرسش را طرح می‌کند که آیا ساخت این نیایشگاه‌ها در کنار منابع آبی با دلایل دینی و آیینی در ارتباط بوده است؟ اگر بخواهیم به دنبال چرایی ساخت برخی از آتشکده‌های دوره ساسانی در کنار منابع آبی باشیم، در ابتدا باید به دنبال جایگاه و ردپای آب در مراسم آیینی و نیایش‌های مرتبط با آب و آتش باشیم. آب و آتش هر دو از عناصر مهم در دین زرتشتی شناخته می‌شوند و در بیشتر نیایش‌های اوستا این دو عنصر با هم (دوستخواه، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۱۰۹) و یا به تنهایی ستایش می‌شوند (بار، ۱۳۸۶: ص ۸۱): «ای آهوره‌مزدا! خواستار ستایش تو و همه آذرانم. خواستار ستایش آب‌های نیک و همه آب‌های مزدا آفریده و همه گیاهان مزدا آفریده‌ام» (دوستخواه، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۱۰۹). آذر یا همان آتش در اوستا یشت مخصوص به خود ندارد اما در همه جای اوستا از آن صحبت شده و مورد ستایش قرار گرفته است. آتش به عنوان آفریده اِشه یا اردیبهشت (فرنیغ‌دادگی، ۱۳۹۷: ص ۴۹) جوهره عدالت و درستی است و تمایل زرتشت به آتش به عنوان شمایل اِشه و وسیله اجرای عدالت در سروده‌هایش یا همان گات‌ها به خوبی پیدا است (بویس، ۱۳۷۷: ص ۱۴۱). احساس احترام زرتشتیان به عنصر مقدس آب به همان اندازه احترام به آتش است. همه کرده‌های رام یشت در اوستا با جمله «من می‌ستایم آب را و بغ را...» شروع می‌شود (پوردادو، ۱۳۰۸: ص ۱۵۹-۱۴۵). آبان نیایش که از آبان یشت، یشت پنجم اوستا مختص به آب، استخراج شده است در هنگام نیایش آب و در کنار جویبار، آبشار و یا چشمه قرائت می‌شود (پوردادو، ۱۳۰۷: ص ۱۵۹-۱۵۸). اگرچه در

دوره‌های بعد نیازی به رفتن در کنار رود یا جویبار نبود و پیشکش به آب در کنار منبع مخصوص آب یک خانواده نیز انجام می‌گرفت (Boyce, 1977: 191). مراسم مذهبی زرتشتیان به نام یسنا یا یَزِش، دارای قسمت‌های مختلفی است و حضور آتش در تمام طول برگزاری مراسم امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر بوده است (Modi, 1922: 329). بخشی از این مراسم شامل خواندن هاتِ خستویی و تقدیم پیشکش به آب است (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ص ۱۱۳). پیشکش یا زوهر به درون آب پاک ریخته می‌شد و در پایان مراسم هر چیزی که از زوهر باقی مانده بود را در سه مرحله به درون آب می‌ریختند (Modi, 1922: 318; Boyce, 1966: 113; 1977: 191). برای مراسم معمولاً آب از چاهی در نزدیکی نیایشگاه کشیده می‌شد و در پایان مراسم دوباره به چاه بازگردانده می‌شد (Boyce, 1966: 116؛ دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ص ۱۰۹ و ۱۱۴). ستایش آتش مقدس، آب حیات‌بخش و بازگرداندن آب به چاه یا منبع آب پاک، آخرین قسمت مراسم مذهبی زرتشتیان یا همان یسنا بوده است (Boyce, 1977: 191؛ دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ص ۱۱۴؛ بار، ۱۳۸۶: ص ۵۰). به این منظور آتشکده‌ها باید همیشه در نزدیکی منابع آب ساخته شوند (Boyce, 1982: 48-50) و یا وجود چاه آب در آتشکده‌ها از ضروریات بوده است (Modi, 1922: 329). چاه در آتشکده‌های امروزی یزد و کرمان نیز وجود دارد و احتمالاً حفر چاه در آتشکده‌های دوره ساسانی با یک پدیده مذهبی رایج در ارتباط بوده است (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱: ص ۱۰۱۲).

ستایش و نیایش عناصر مقدس آب و آتش در منابع تاریخی به عنوان خصوصیت بارز مذهبی و آیینی ایرانیان باستان عنوان شده است (Sachua, 1915: 26؛ استرابون، ۱۳۸۲؛ هرودوت، ۱۳۸۹). در میان منابع یونانی، هرودوت خدایانی که پارسیان برای آنها قربانی می‌کنند را خورشید، ماه، زمین، آب و آتش عنوان کرده است (هرودوت، ۱۳۸۹: ص ۱۶۳) و استرابون ضمن اشاره به نیایش‌های مختص به آب و آتش، این نکته را نیز یادآور می‌شود که ایرانیان برای نیایش، قربانی و تقدیم آن به آتش به بالای کوه می‌رفتند و برای اجرای نیایش آب و تقدیم قربانی به آن نزدیک دریاچه، رودخانه و یا چشمه‌ای می‌رفتند (استرابون ۱۳۸۲: ص ۳۲۴). بر طبق تاریخ شهدای مسیحی یک زرتشتی به خورشید، آب و مخصوصاً آتش احترام می‌گذارد (آسموسن، ۱۳۸۶: ص ۱۱۸). احترام به ایزدان بزرگ، ساخت آتشکده، اختصاص نذورات و پیشکش قربانی به آتشکده‌ها (Duchesne-

(Guillemin, 2008: 877) از جمله اعمالی بود که پادشاه ساسانی برای نشان دادن تبار ایزدی خود و تثبیت جایگاه مذهبی خویش انجام می‌داد. از این روی معابد آناهیتا دارای محراب آتش شدند و متقابلاً در آتشکده‌ها فضایی برای نیایش آب به وجود آمد (Choksy, 2007: 251). کوشش ساسانیان برای ایجاد دین رسمی موفقیت‌آمیز بود اما علاوه بر اهورامزدا ایزدان دیگری مانند میترا و آناهیتا که پیش از زرتشت نیز از ایزدان باستانی به شمار می‌رفتند، مورد احترام و پرستش بودند و ساخت بناهایی برای نیایش این ایزدان مخصوصاً ایزدبانوی آناهیتا که پادشاهان ساسانی به وی ارادت خاصی داشتند، در این دوره تداوم یافت (Rose, 2011: 141-156; Kreyenbroek, 2011: 157-163). این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که آیا ساخت نیایشگاه‌های مرتبط با آتش در دوره ساسانی در کنار منابع آبی دلایل دینی داشته است یا خیر؟ به نظر می‌رسد که دلیل ساخت آتشکده‌ها و چهارتاقی‌ها در کنار منابع آبی فراتر از دلایل رفاهی باشد و باید دلیل اصلی آن را در میان مراسم و آیین‌های نیایش زرتشتی جستجو کرد. در بیشتر چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های ساسانی وجوه اشتراکی مشاهده می‌شود که نزدیکی به منابع آب یکی از آنها است و در اینجا چرایی انتخاب محلی که به منابع آب دسترسی مناسب داشته باشد پرسشی است که این پژوهش در پی یافتن پاسخی متقاعدکننده برای آن است. کوشش نگارندگان در این پژوهش بر این قضیه استوار است که با روش توصیفی و تحلیلی دلایل قرارگیری آتشکده‌ها و چهارتاقی‌های دوره ساسانی در کنار منابع آبی بررسی شود. بر این اساس آتشکده‌ها و چهارتاقی‌های دوره ساسانی بر حسب نوع منابع آبی که به آن دسترسی دارند در گروه‌های جداگانه گنجانده شده‌اند و تحلیل اصلی بر اساس تعدادی از آتشکده‌ها است که به منابع طبیعی آب دسترسی دارند، یا برای دسترسی به منابع آبی در کنارشان چاه، قنات، آب‌انبار و آبراهه احداث شده است و یا بنایی مختص به نیایش آب در کنارشان بنا گردیده است.

پیشینه پژوهش

گرچه شمار پژوهش‌ها در مورد بناهای مرتبط با آتش و آب و به طور کلی نیایشگاه‌های دوره ساسانی اندک نیست، اما هنوز نیاز به پژوهش‌های بیشتر در رابطه با موقعیت جغرافیایی قرارگیری

چهارتاقی‌ها و آتشکده‌ها، دلایل نزدیکی به منابع آبی و مواردی از این دست، وجود دارد تا بتوان تفسیر روشن‌تری از معماری مذهبی دوره ساسانی به عنوان یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران ارائه داد. شیپمن (1971) در کتاب خود فهرستی جامع از چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های ایران ارائه کرد. واندنبرگ (1984) طی مقاله‌ای به معرفی تعداد بیشتری از چهارتاقی‌ها پرداخت. بوشارلا (1985) و (2014) در رابطه با انواع رایج چهارتاقی‌ها مقاله‌هایی به طبع رساند. در طول سالیان متمادی پژوهش‌های متعددی توسط پژوهشگرانی چون هرتسفلد (1941; 1935)، سرفراز (1347)، گروپ (1969a; 1969b)، گروپ و سیف‌الدین نجم‌آبادی (1970)، هوف (1975)، ناومان (1977)، آذرنوش (1987)، گیرشمن (1370)، گذار (1371)، رهبر (1376)، کامبخش‌فرد (1386)، مرادی (1388) و هژبری (1391) در رابطه با بناهای مرتبط با نیایش آب و آتش صورت گرفته است. علاوه بر این در رابطه با مراسم مرتبط با نیایش آب و آتش، تحقیقات متعددی توسط پژوهشگرانی مانند مودی (1922)، بویس (1982; 1979; 1977; 1966)، دوشن‌گیمن (1385)، چوکسی (2007)، کرین‌بروک (2011) و جنیفر رز (2011) انجام شده است.

موقعیت جغرافیایی قرارگیری نیایشگاه‌های دوره ساسانی

بررسی آتشکده‌های دوره ساسانی نشان می‌دهد که اشراف و نزدیکی به منابع آب نظیر رودخانه‌ها، چشمه‌ها و مانند آنها در برپایی آنها نقش داشته‌اند. آب به عنوان عنصری که لازمه حیات است نه تنها بر شیوه زندگی و معیشت جوامع تأثیر فراوانی دارد بلکه در برخی ادوار مانند دوره ساسانی نقش مهمی در مراسم مذهبی و جشن‌های ملی و آیینی داشته است. در بیشتر موارد بناهای مذهبی دوره ساسانی در کنار منابع آبی ساخته شده‌اند و حتی در برخی موارد و در صورت لزوم آب را به منطقه مورد نظر هدایت کرده و یا برای تأمین آب مورد نیاز در نزدیکی آن قنات احداث کرده‌اند (جاوری، 1394: ص 82). در مسالک و ممالک اصطخری (1340: ص 110-111)، شاهنامه فردوسی (1384: ج 6، ص 165-166) و فارسنامه ابن‌بلخی (1385: ص 138) از آبراهه‌ای که اردشیر از کوه به سمت شهر گور و بنای آتشکده آن کشید، صحبت شده است و کاوش‌های باستان‌شناختی نیز این امر را تأیید می‌کند (نوروززاده چگینی و همکاران، 1393: ص 161).

مجموعه تخت سلیمان که یکی از مهم‌ترین آتشکده‌های دوره ساسانی یعنی آتشکده آذرگشنسب را در خود جای داده است در کنار دریاچه‌ای عظیم احداث گردیده و دلیل اصلی ساخت مجموعه تخت سلیمان همین دریاچه بوده است (Mousavi & Daryae, 2012: 1086). وجود دریاچه و آتشکده، این محل را به مکان مناسبی برای نیایش و تقدیم پیشکش و نذورات به خداوند و آفریدگانش یعنی آب و آتش تبدیل کرده است (Boyce, 1979: 124). مجموعه کوه خواجه در میان دریاچه هامون قرار دارد و در زمان بالا آمدن آب دریاچه، اطراف این مجموعه را آب فرا می‌گیرد (محمدخانی، ۱۳۸۹: ص ۱۱۲). محوطه بندیان (رهبر، ۱۳۷۶) در کنار رودخانه درونگر قرار دارد و علاوه بر وجود رودخانه به عنوان منبع طبیعی آب، یک چاه نیز در فضای جلوی آتشکده بندیان و در تالاری که به نقوش گچ‌بری شده ایزدبانوی آناهیتا مزین است، به دست آمده است (Rahbar, Schippmann, 2008: 25, Fig 4). چهارتاقی آتشکوه در حاشیه مسیر یک آبراهه قرار داشته است (Schippmann, 1971: 430) و مهدی رهبر در کاوش‌های آتشکوه یک حوضچه نیز در این مکان کشف کرده است (گفتگو با استاد مهدی رهبر، ۱۳۹۵). در آتشکده مله‌هرم (Kaim, 2002) یک چاه در بخش ورودی آتشکده به دست آمده است و این می‌تواند نشان‌دهنده ارتباط آتشکده و آیین‌های مرتبط با آب باشد (Gaibov & Koselenko, 2012: 166). در نزدیکی آتشکده شیان (رضوانی، ۱۳۸۵) یک آبراهه شناسایی شده است. در نزدیکی چهارتاقی میل‌میل‌گه جویباری جاری است که از چشمه تنگ‌میل‌گه سرچشمه می‌گیرد (مرادی، ۱۳۸۸: ص ۱۵۶). در کنار آتشدان راهروی شرقی آتشکده پلنگ-گرد چاه آبی کشف شده و کاوشگران با بحث درباره هم‌نشینی آب و آتش، آن را نمادی از الهه آناهیتا خوانده‌اند (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱: ص ۱۰۱۱-۱۰۱۲). چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های نام برده شده و بسیاری نمونه‌های دیگر از مواردی هستند که نیایشگاه در کنار منابع آب ساخته شده‌اند (جدول ۱). با بررسی چهارتاقی‌های سراسر ایران درمی‌یابیم که برای احداث آتشکده‌ها و چهارتاقی‌ها به وجود منابع آب توجه شده است. بررسی تمام گروه‌ها و دسته‌بندی‌های ارائه شده در مورد جایگاه فرارگیری بناهای مرتبط با آتش (Huff, 1975: 243-254؛ گذار و دیگران، ۱۳۷۱: ص ۳۲ و ۷۴-۷۷؛ کلایس، ۱۳۹۷: ص ۱۴۸)، نشان می‌دهد که وجود منابع آب و یا نزدیکی به منابع

آب از وجوه اشتراک آنها است. بر این اساس می‌توان بناهای مرتبط با آتش را بر حسب نوع منابع آب که به آن دسترسی داشته‌اند در دو گروه جای داد. گروه نخست بناهایی هستند که در کنار منابع طبیعی آب مانند رود، چشمه و دریاچه احداث شده‌اند (جدول ۱). گروه دوم بناهایی هستند که در کنار آنها منابع آبی از قبیل قنات، چاه، حوض و آب انبار قرار دارد و یا با کشیدن آبراهه و هدایت آن به نزدیکی بنا آب مورد نیاز را تأمین کرده‌اند.

جدول ۱. بناهای مرتبط با آتش دوره ساسانی در کنار منابع آبی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

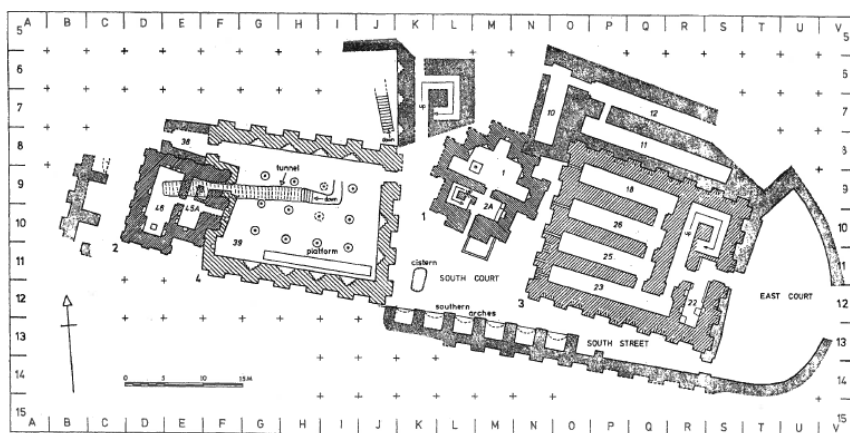
بناهای مرتبط با آتش در کنار منابع آب			
مناطق جغرافیایی	منابع طبیعی آب	منابع آب مصنوعی (چاه، قنات، آبراهه، آب‌انبار)	وجود ساختمانی مرتبط با نیایش آب
شمال			
شمال‌غرب	تخت‌سلیمان (Naumann, 1977)	تخت‌سلیمان (Naumann, 1977)	
شمال‌شرق	ترنگ تپه (Deshayes, 1969)، بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۶)، خانه دیو (هاشمی زرج‌آباد و دیگران، ۱۳۸۹)	مله‌هرم (Kaim, 2002)، بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۶)، خانه دیو (هاشمی زرج‌آباد و دیگران، ۱۳۸۹)	بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۶)
شرق	دارباغ، ده شیخ (Vanden Berghe, 1984)، قلعه بیرماه شاه بزم (آزاد، ۱۳۹۶)		
جنوب‌شرق	کوه خواجه (Herzfeld, 1941)		
جنوب	چهارتاقی جره (Herzfeld, 1935)، تنگ چک‌چک (Vanden Berghe, 1959)، چهارتاقی گنبد، کنارسیاه (Vanden Berghe, 1961)، آذرچو (دارابگرد) (مصطفوی، ۱۳۴۳)، چهارتاقی زاغ (Schipmann, 1971)، مزجان (Vanden Berghe, 1984)، خفرویه علا مرودشت (عسگری چاوردی، ۱۳۸۹)، محمدآباد دشتستان برازجان (بغمایی، ۱۳۹۴)، آتشکده فسا، چهارتاقی قراول (آزاد، ۱۳۹۶).	کازرون، نزارخانه (Vanden Berghe, 1961)، رهنی، کراته (Huff, 1975)، فیروزآباد (گدار و دیگران، ۱۳۷۱)	حاجی‌آباد (Azamouh, 1987) بیشاپور (گیرشمن، ۱۳۷۰)
جنوب‌غرب	خیرآباد (Vanden Berghe, 1959)، کرلک ورمیان (آزاد، ۱۳۹۶)		
غرب	قره بلاغ (Schipmann, 1971)، کوشک خنفر، سیاهگل ایوان، چنگیه ایلام (Vanden Berghe, 1977)، قلعه لاور (Keall, 1979)، شیان (رضوانی، ۱۳۸۵)، میل‌میل‌گه (مرادی، ۱۳۸۸)، چمنبشت (علی‌بیگی، ۱۳۹۱)، سراب مورت (Moradi, 2016)، پل هیان (آزاد، ۱۳۹۵)، کُلم (نوراللهی، ۱۴۰۱)	پلنگ‌گرد (خسروی و رشنو، ۱۳۹۳) لوطاق (آزاد، ۱۳۹۶)	
مرکز	آتشکوه، نویس، نطنز (Schipmann, 1971)، چهارتاقی نخلک (هاپلر، ۱۳۵۴)، قلعه دختر قم، تخت کیکلوس، آتشکده برزو (گدار و دیگران، ۱۳۷۱)، چهارتاقی چاهک قم (آزاد، ۱۳۹۶)، نیاسر (رضایی‌نیا، ۱۳۹۷)، شبرکوه ناین (باغ‌شغی و دیگران، ۱۳۹۸)	آتشکوه (Schipmann, 1971) ونگل (چاوری، ۱۳۹۴)	

تطبیق توصیفات اوستا و شواهد به جا مانده از معماری دوره ساسانی

در اوستا مکان و بنای مشخصی برای نیایش توصیف نشده است اما بر اساس برخی یشت‌ها جایگاه ایزدان بر روی کوه‌ها و در کنار رودخانه‌ها عنوان شده است و برای نیایش این ایزدان به نزدیکی کوه‌ها و رودها می‌رفتند. در اوستا در سروش یشت سرشَب (یسنا ۵۷) کرده نهم فقره ۲۰ خانه سروش دارای صد ستون و در بالای بلندترین قله هربرز یا همان البرز توصیف شده است (پورداد، ۱۳۰۷: ص ۵۴۷). در مهر یشت کرده چهارم، فقره ۱۳ آمده است که مهر نخستین ایزدی است که پیش از دمیدن خورشید جاودانه تیز اسب، بر فراز کوه البرز برمی‌آید (دوستخواه، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۳۵۶). در رام یشت کرده دوم فقره ۷ هوشنگ پیشدادی برای ستایش آندروای (وای یا وایو) به پای کوه البرز رفته است (همان: ج ۱، ص ۴۴۸) در حالی که اهورامزدا و گرشاسب فدیه خود را در کنار رود به این ایزد تقدیم می‌کردند (پورداد، ۱۳۰۸: ص ۱۵۰-۱۴۵).

قرار گرفتن دو بنای مرتبط با نیایش آتش و آب در کنار هم در برخی از مجموعه‌های مذهبی به جا مانده از دوره‌های تاریخی مختلف و نزدیکی برخی از آتشکده‌ها و چهارتاقی‌ها به منابع آبی شاید تأکیدی بر اهمیت نیایش این دو عنصر مهم در کنار هم باشد. در بیشتر چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های دوره ساسانی ساخته شدن بر بلندی و نزدیکی به رودخانه‌ها رعایت شده است (ن.ک: وندائی، ۱۳۹۸: ص ۴۷). گذار وجود دو صغه یا سکو در محوطه مقدس پاسارگاد مربوط به دوره هخامنشی را به مراسم نیایش توأمان آب و آتش نسبت داده (گذار و همکاران، ۱۳۷۱: ص ۷۰) و گیرشمن نیایشگاه آناهیتا در بیشاپور را محلی برای ستایش ایزدبانوی آناهیتا همراه با ستایش آتش عنوان کرده است (گیرشمن، ۱۳۷۰: ص ۱۴۹) این در حالی است که برخی به دلیل وجود کانال‌های گردش و تنظیم آب در اطراف بنا، مجسمه‌های گاو به عنوان نماد ایزدبانوی آناهیتا و بسیاری دلایل دیگر، این بنا را معبدی مختص به ایزدبانوی آناهیتا دانسته‌اند (سرفراز و همکاران، ۱۳۹۳: ص ۲۵۶ و ۲۶۴). برخی پژوهشگران وجود تالارهای ستون‌دار در کنار آتشکده‌ها را با توصیفات اوستا از جایگاه و خانه ایزدبانوی آناهیتا مرتبط می‌دانند و کاربری این‌گونه تالارها را معبد آناهیتا و محلی برای ستایش و نیایش عنصر مقدس آب دانسته‌اند (Azarnoush, 1987: 397؛ Rahbar, 2008: 25, Fig 4) به ویژه

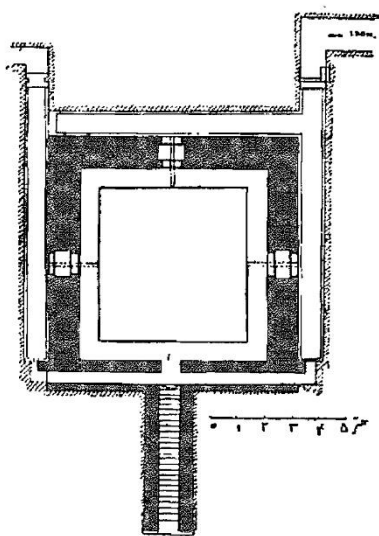
آنکه در تالار ستون‌دار مجاور آتشکده بندیان (رهبر، ۱۳۷۶)، گچبری‌هایی با تصویر ایزد آناهیتا کشف شده است. در یشت پنجم اوستا یا آبان یشت در رابطه با معبد آناهیتا آمده است که: «اوست دارند هزار دریاچه و هزار رود، هر یک به درازای چهل مرد چابک سوار. در کرانه هر یک از این دریاچه‌ها، خانه‌ای خوش ساخت با یک صد پنجره درخشان و یک هزار ستون خوش تراش برپاست: خانه‌ای کلان پیکر که بر هزار پایه جای دارد.» (دوستخواه، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۳۱۶). بر اساس شواهد به جامانده از معماری دوره ساسانی، پوشاندن فضاها مخصوصاً فضاهای مهم مانند چهارطاقی‌ها و بنای کلاخ‌ها با استفاده از تاق و گنبد صورت می‌گرفته است (گیرشمن، ۱۳۷۰: ص ۲۹۰؛ هوف، ۱۳۸۶: ص ۴۰۳؛ Herzfeld, 1935: 93؛ Ghanimati, 2013: 894) و استفاده از ستون در معماری ساسانی تا حدودی به حاشیه رانده شده بود اما کاربرد خود را از دست نداده بود و در برخی از بناها مورد استفاده قرار می‌گرفت. ساخت تالارهای ستون‌دار در کنار آتشکده‌ها و مجموعه‌های آیینی دوره ساسانی مانند تخت سلیمان (Naumann, 1977) و محوطه بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۶) جنبه مذهبی داشته است که با توصیفات اوستا از جایگاه و خانه ایزدبانوی آناهیتا مطابقت دارد و بر این اساس این بناها را معبد آناهیتا می‌خوانند. سرستون‌های نگاره‌دار به دست آمده از بیستون که علاوه بر تصویر خسرو دوم دربردارنده نقش ایزدبانوی آناهیتا نیز می‌باشند (گیرشمن، ۱۳۷۰: ص ۳۰۱؛ لوشای، ۱۳۸۵: ص ۱۲۹-۱۳۱) احتمالاً به بنایی با کاربری مشابه در نزدیکی سراب بیستون تعلق داشته‌اند که مکان آنها هنوز برای ما شناخته شده نیست. آذرنوش تالار ستون‌دار تخت سلیمان را از لحاظ کاربری با تالار ستون‌دار تپه نوشیجان مقایسه کرده است و ماهیت هر دو بنا را مذهبی دانسته که امکان دارد با نیایش آب در کنار نیایش آتش مرتبط باشند (Azarnoush, 1987: 399). در داخل تالار ستون‌دار نوشیجان تونلی پلکانی وجود دارد که علت ساخت آن به درستی مشخص نیست. برخی تأمین آب مجموعه و مسیر امن برای استفاده در مواقع ضروری (کلایس، ۱۳۹۷: ص ۸۵) را از دلایل ساخت این تونل دانسته‌اند و برخی کاربری این تونل را مذهبی دانسته (استروناخ و رف، ۱۳۹۰: ص ۱۶۸) و آن را یک نیایشگاه میترایی (عطایی، ۱۳۸۸: ص ۳۹-۳۵) و به عنوان فضای نیایشی زیرزمینی (ملازاده، ۱۳۹۶: ص ۱۳۶) معرفی کرده‌اند (شکل ۱).

شکل ۱. پلان تپه نوشیجان (Stronach & Roaf, 1978: 2, Fig I).

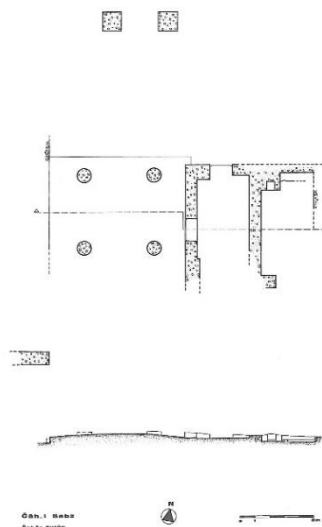
تالارهای ستون‌دار PA و PB در سمت غرب آتشکده اصلی تخت‌سلیمان ماهیتی مذهبی دارند. سیستم گردش آب در سمت شرقی تالار PB و منتهی شدن آن به اتاق چلیپایی شکل PD که دارای آتشدان است، نشان از مذهبی بودن ماهیت این تالار دارد (Azarnoush, 1987: 397) (شکل ۲). تالار ستون‌دار مجموعه بندیان درگزر مهم‌ترین قسمت بنا به شمار می‌رود و در این تالار به غیر از قسمت شرقی آن که کاملاً باز است، بقیه دیوارها دارای گچ‌بری با صحنه‌های مختلف از جمله گچ‌بری ایزدبانوی آناهیتا است (رهبر، ۱۳۹۰: ص ۱۶۷). یک راهرو (راهروی C) تالار ستون‌دار مجموعه بندیان را به فضای آتشکده که به شکل چهارتاقی است، متصل می‌کند. وصل شدن تالار ستون‌دار به محل افروختن آتش در بنای تخت‌سلیمان نیز یکی از مشخصه‌های این بنا است (شکل ۲). تالار ستون‌دار بندیان توسط کاوشگر آن (رهبر، ۱۳۷۶: ص ۱۱) بنای مهم مجموعه معرفی شده است و به دلیل داشتن نقوش گچ‌بری شده از ایزدبانوی آناهیتا و وجود چاه آب در آن (Rahbar, 2008: 25, Fig 4) این بنا برای نیایش‌های مرتبط با آب مورد استفاده قرار می‌گرفته است و اتصال این تالار ستون‌دار به بنای آتشکده نشان از اهمیت آن در جریان اجرای مراسم آیینی و مذهبی بوده است (شکل ۳).

(Azarnoush, 1987: 399). از نظر قرارگیری تالار ستون‌دار در مجاورت یک اتاق، پلان این بنا را می‌توان مشابه با پلان تالار ستون‌دار و بنای قدیمی جبهه غربی در تپه نوشیجان دانست. با این حال می‌دانیم که لزوماً بناهایی که به پرستش ایزدبانوی آناهیتا اختصاص داده می‌شدند، ستون‌دار نبودند. بناهایی مانند معبد آناهیتای بیشاپور (شکل ۵)، فضای ۱۱۴ حاجی‌آباد (شکل ۶) و فضای موسوم به اتاق E در تخت‌سلیمان (شکل ۲) از آن دسته هستند. بنای چهار ضلعی در بیشاپور که در عمق زمین ساخته شده است، یک نیایشگاه مرتبط با آب و معبدی متعلق به ایزدبانوی آناهیتا معرفی شده است (سرفراز و همکاران، ۱۳۹۳: ص ۲۳۴) و در دالان‌های چهار طرف بنا در هنگام برگزاری مراسم نیایش، آب جاری می‌شده است (شکل ۵). گیرشمن احتمال می‌دهد ستایش این ایزدبانو در این مکان با ستایش آتش همراه بوده است (گیرشمن، ۱۳۷۰: ص ۱۴۹). آتشدان به دست آمده از کاوش‌های معبد آناهیتا در بیشاپور (ن.ک: منصوری‌فرد، ۱۳۸۵: ج ۵، ص ۶۷۴، تصویر ۱۴۸) می‌تواند شاهد جالبی برای نشان دادن ارتباط میان نیایش آب و آتش در این بنا باشد.

شکل ۵. معبد آناهیتا

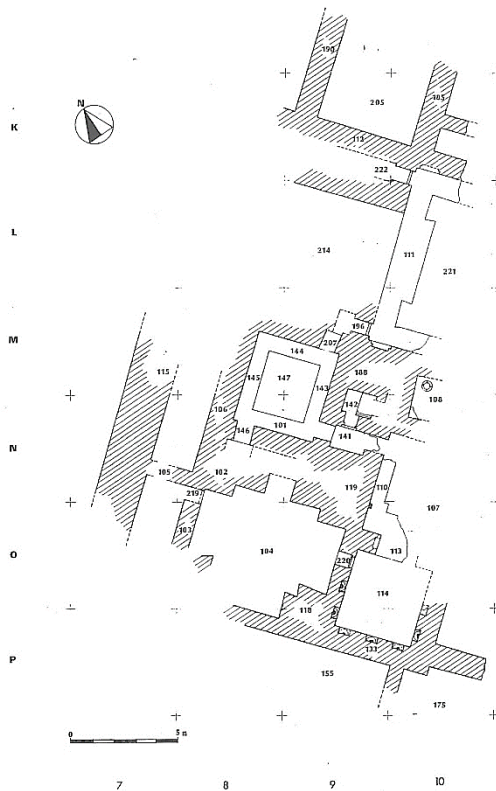
(گیرشمن، ۱۳۸۰: ص ۳۹۰، شکل ۹۳).

شکل ۴. فضای چهارستونی در فارس

(Azarnoush, 1987: 400, Fig F).

در شمال‌شرق آتشکده اصلی یا اتاق A در تخت‌سلیمان، بنای مربع شکل E ایجاد گردیده که با راهروهای F, G, Q, P احاطه شده است (شکل ۲). این بنا توسط کاوشگران بنایی با کاربری حیاط مرکزی معرفی شده است در حالی که سرفراز آن را به عنوان معبد آناهیتا معرفی کرده است (سرفراز، ۱۳۴۷: ص ۹۲). بنای موسوم به اتاق E دارای یک حیاط مربع شکل با چهار ستون گوشه‌ای در اطراف و چهار ستون مستطیل شکل در چهار طرف آن است. قسمت مرکزی بنای مربع شکل E مانند معبد آناهیتای پیشاپور بدون پوشش بوده است، اما راهروهای اطراف بخش مرکزی با تاق پوشانده شده بود که داغ آن نمایان است. از طریق دو دهنه با پوشش تاقی شکل در چهار طرف حیاط می‌توان به دالان‌های باریک اطراف حیاط راه پیدا کرد (همان: ۹۴).

شکل ۶. پلان حاجی‌آباد (Azarnoush, 1987: 392, Fig A).

شاید بتوان محوطه E در مجموعه تخت سلیمان را با بنای معبد آناهیتا در بیشاپور و فضای چهارگوش ۱۱۴ در حاجی آباد قابل مقایسه دانست. برخلاف معبد آناهیتای بیشاپور و فضای موسوم به اتاق E در تخت سلیمان، در فضای ۱۱۴ حاجی آباد اثری از وجود گردش آب در بنا به دست نیامده است و احتمالاً برای نشان دادن اختصاص این بنا به ایزدبانوی آناهیتا از تندیس‌های زنان و نمادهایی که تجسمی از او بودند، استفاده می‌کردند (Azarnoush, 1987: 393-394). شاید بتوان اضافه شدن بنایی تحت عنوان معبد آناهیتا در مجاورت آتشکده‌های دوره میانی ساسانی را همزمان با تغییرات سیاسی و اجتماعی به وجود آمده در این دوران دانست که نمونه آن را می‌توان در تخت سلیمان (Naumann, 1977)، بندیان درگز (رهبر، ۱۳۷۶) و محوطه حاجی آباد فارس (Azarnoush, 1987) مشاهده کرد (هژبری، ۱۳۹۱: ص ۸۷).

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه از تاریخ سیاسی و اجتماعی دوره ساسانی می‌دانیم، خاندان ساسان ایجاد ایرانشهری یکپارچه، رسمی کردن دین و به وجود آوردن سازمان اداری و سیاسی متمرکز را در دستور کار خویش قرار دادند. در این میان بناهای مذهبی مخصوصاً آتشکده‌ها به عنوان نقطه اشتراک سیاست و مذهب به عنصری نمادین در دوره ساسانی تبدیل شدند. برپایی آتشکده توسط اردشیر اول بنیان‌گذار سلسله ساسانی پس از به قدرت رسیدن، به سنتی تبدیل گردید که دیگر پادشاهان ساسانی نیز از آن پیروی کردند. ساسانیان با تکیه بر داشتن ریشه مذهبی به دلیل در اختیار داشتن تولید معبد آناهیتا در استخر علاوه بر ایجاد آتشکده و چهارتاقی به عنوان نماد معماری مذهبی دوره ساسانی، به ساختن معابد برای ایزدبانوی آناهیتا که قدرت خود را از وی گرفته بودند، اهتمام ورزیدند تا در کنار ستایش آتش، آب را نیز مورد ستایش قرار دهند. در بیشتر موارد بنایی برای نیایش آب ساخته نمی‌شد و نیایش، نثار و پیشکش به آب در کنار منابع آب انجام می‌گرفت. از این نظر نزدیکی بناهای مرتبط با نیایش آتش به منابع آبی نشانی از دلایل مذهبی انتخاب مکانی آتشکده‌ها و چهارتاقی‌ها و نزدیکی آنها به منابع آب است. با بررسی اوستا و متونی که موبدان در زمان انجام مراسم مذهبی قرائت می‌کردند این نکته مشخص می‌شود که تقدس عناصر طبیعی و

ستایش آنها از جمله مواردی است که در دین زرتشت بر روی آن تأکید شده است. در این میان آب و آتش که به عنوان دو عنصر زندگی‌بخش، تطهیرکننده و حتی مجازات‌کننده شناخته می‌شوند در بیشتر آیین‌ها و مراسم دینی حضور پیدا می‌کنند و برای هر کدام از این عناصر جایگاه مقدسی در نظر گرفته می‌شود که به‌دینان در آنها به اعمال دینی خود بپردازند. روشن‌ترین مدارک از این هم‌نشینی کشف چاه یا حوض‌های آب در آتشکده‌های بندیان، آتشکوه، پلنگ‌گرد، مله هرم و معبد آناهیتای بیشاپور به دست آمده است. به این موارد می‌توان بناهای مرتبط با منابع آب طبیعی را افزود.

سپاسگزاری

از استاد مهدی رهبر برای در اختیار نهادن اطلاعاتی در خصوص حوضچه‌های بندیان و آتشکوه و از دکتر شکوه خسروی و آقای اصغر رشنو برای در اختیار نهادن اطلاعات منتشر نشده آتشکده پلنگ‌گرد بسیار سپاسگزاریم.

منابع

۱. ابن‌بلخی. (۱۳۸۵). فارسنامه، تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
۲. آزاد، میترا. (۱۳۹۶). فرهنگ‌نامه بناهای دینی پیش از اسلام ایران، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۳. استرابون. (۱۳۸۲). جغرافیای استرابو: سرزمین‌های زیر فرمان هخامنشیان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۴. استروناخ، دیوید؛ و رُف، مایکل. (۱۳۹۰). نوشیجان ۱: بناهای بزرگ دوره ماد، ترجمه کاظم ملازاده، همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی سینا.
۵. آسموسن، ج.پ. (۱۳۸۶). «اصول عقاید و اعتقادات دیانت زرتشتی»، در: دیانت زرتشتی، مجموعه سه مقاله از کای بار، آسموسن و مری بویس، ترجمه فریدون وهمن، تهران، جامی، از ۹۹ تا ۱۲۸.
۶. اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۴۰). مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۷. ایزدپناه، حمید. (۱۳۵۰). آثار باستانی و تاریخی لرستان، دو جلد، انجمن آثار ملی.
۸. کای، (۱۳۸۶). «دیانت زرتشتی»، در: دیانت زرتشتی، مجموعه سه مقاله از کای بار، آسموسن و مری بویس، ترجمه فریدون وهمن، تهران: جامی، از ۱۷ تا ۹۵.

۹. باغ‌شیخی، میلاد؛ اسمعیلی جلودار، محمد اسماعیل؛ خسروزاده، علیرضا؛ شیخ‌زاده بیدگلی، مهدی؛ و علیان، علمدار. (۱۳۹۸). «محوطه یادمانی شیرکوه نایین، نشانه‌ای نو در مطالعات دوران ساسانی فلات مرکزی ایران (ارزیابی شواهد باستان‌شناختی و متون تاریخی)»، مجله مطالعات ایرانی، سال ۱۸، شماره ۳۵، از ۷ تا ۳۵.
۱۰. بویس، مری. (۱۳۷۷). چکیده تاریخ کیش زرتشت، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: صفی‌علیشاه.
۱۱. پورداود، ابراهیم. (۱۳۰۷). ادبیات مزدیسنا: یشت‌ها، قسمتی از کتاب مقدس اوستا (جلد اول)، بمبئی: انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی و انجمن ایران لیگ بمبئی.
۱۲. ----- (۱۳۰۸). ادبیات مزدیسنا: یشت‌ها قسمتی از کتاب مقدس اوستا (جلد دوم)، بمبئی: انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی و انجمن ایران لیگ بمبئی.
۱۳. جاوری، محسن. (۱۳۹۴). «آتشکده محوطه ویگل و هراسکان» پژوهش‌نامه کاشان، شماره ۶، از ۷۸ تا ۹۷.
۱۴. خسروی، شکوه؛ و رشنو، اصغر. (۱۳۹۱). «گزارش کاوش اضطراری تپه پلنگ‌گرد، شهرستان اسلام آباد غرب، کرمانشاه»، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
۱۵. دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۵). اوستا: کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی، ۲ جلد، تهران: مروارید.
۱۶. دوشن‌گیمن، ژاک. (۱۳۸۵). دین ایران باستان، ترجمه رویا منجم، تهران: علم.
۱۷. رضائی‌نیا، عباسعلی. (۱۳۹۷). «ملاحظات درباره‌ی ساختار معماری و کاربری چهارطاقی نیاسر»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۷، از ۱۴۱ تا ۱۶۰.
۱۸. رضوانی، حسن. (۱۳۸۵). آتشکده شیان (بروشور منتشر شده توسط پایگاه میراث فرهنگی محور ساسانی کرمانشاه-قصر شیرین).
۱۹. رهبر، مهدی. (۱۳۷۶). «کاوش‌های باستان‌شناسی بندیان درگز»، گزارش‌های باستان‌شناسی (۱)، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی، از ۹ تا ۳۸.
۲۰. ----- (۱۳۹۰). «آتشکده بندیان درگز؛ یک‌بار دیگر»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال ۲ و ۳، شماره ۴ و ۵، از ۱۶۷ تا ۱۷۷.
۲۱. سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۴۷). تخت سلیمان، با همکاری محمد یوسف کیانی، تبریز: موسسه تاریخ و فرهنگ ایران.

۲۲. -----؛ چایچی امیرخیز، احمد؛ و سعیدی، محمدرضا. (۱۳۹۳). شهر باستانی بیشاپور، تهران: سمت.
۲۳. طبری، محمدبن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ الرسل و الملوک، جلد دوم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
۲۴. عسکری چاوردی، علیرضا. (۱۳۸۹). «مدارکی از جنوب در زمینه آیین تکریم آتش در ایران باستان»، باستان‌شناسی و تاریخ، سال ۲۵، شماره ۴۹، از ۲۷ تا ۳۹.
۲۵. عطایی، محمدتقی. (۱۳۸۸). «شواهدی از مهرکده در نوشیجان تپه ملایر»، باستان‌پژوهی، سال ۴، شماره ۸ و ۹، از ۳۵ تا ۳۹.
۲۶. علی‌بیگی، سجاد. (۱۳۹۱). «آیا شی گچی مکشوفه از محوطه چم نمشت، نشانی از یک آتشکده دوره ساسانی دارد؟»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال ۴، شماره ۸، از ۱۹۶ تا ۲۰۲.
۲۷. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار، جلد ۶، نیویورک: بنیاد میراث ایران.
۲۸. فرنیغ‌دادگی. (۱۳۹۷). بندهش، ترجمه مهرداد بهار، تهران: توس.
۲۹. کامبخش‌فرد، سیف‌الله. (۱۳۸۶). کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و احیاء معماری معبد آناهیتا کنگاور و تاق گرا، جلد ۱، یادمان‌ها و باورهای اساطیری فراموش شده، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی.
۳۰. کلایس، ولفرام. (۱۳۹۷). تاریخ معماری ایران، ترجمه سامان خلیج‌نیا، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
۳۱. گدار، آندره و دیگران. (۱۳۷۱). آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، جلد ۱ و ۲، مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
۳۲. گیرشمن، رومن. (۱۳۷۰). هنر ایران در دوران پارتنی و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۳. ----- . (۱۳۸۰). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۴. لوشای، هاینتس. (۱۳۸۵). «سرستون‌های ساسانی»، در: بیستون: کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۷-۱۹۶۳، به کوشش ولفرام کلایس و پتر کالمایر، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، معاونت فرهنگی و ارتباطات اداره کل امور فرهنگی، از ۱۲۹ تا ۱۳۱.

۳۵. محمدخانی، کورش. (۱۳۸۹). «بررسی باستان‌شناسانه تزئینات کهن‌دژ کوه خواجه سیستان (نقاشی‌ها، گچ‌بری‌ها و نقوش برجسته گلین)»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال ۲، شماره ۳، از ۱۱۰ تا ۱۳۵.
۳۶. مرادی، یوسف. (۱۳۸۸). «چهارتاقی میل‌میلگه؛ آتشکده‌ای از دوره ساسانی»، مطالعات باستان‌شناسی، شماره ۱، از ۱۵۵ تا ۱۸۳.
۳۷. مصطفوی، سید محمدتقی. (۱۳۴۳). اقلیم پارس، تهران: انجمن آثار ملی.
۳۸. ملازاده، کاظم. (۱۳۹۶). باستان‌شناسی ماد، تهران: سمت.
۳۹. منصوری‌فرد، محسن. (۱۳۸۵). «معد آب- بیشاپور»، در: مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ۲۵-۳۰ فروردین ماه ۱۳۸۵، ارگ بم- کرمان، به کوشش باقر آیت‌الله زاده شیرازی، جلد پنجم، تهران: رسانه‌پرداز، از ۵۶۱ تا ۶۷۶.
۴۰. نوراللهی، علی. (۱۴۰۱). «بررسی باستان‌شناختی آتشکده‌های کُلم، بخش دوستان بدره ایلام در زاگرس مرکزی»، پژوهشنامه ایران باستان، سال ۱، شماره ۱، از ۱۳۵ تا ۱۷۳.
۴۱. نوروززاده چگینی، ناصر؛ صالحی‌کاخکی، احمد؛ و احمدی، حسام‌الدین. (۱۳۹۳). «از کاخ تا شهر (بررسی و شناسایی شیوه‌های انتقال آب اردشیر خوره (گور) در دوران ساسانی و اسلامی)»، فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۴، شماره ۷، از ۱۵۳ تا ۱۷۲.
۴۲. وندائی، میلاد. (۱۳۹۸). «نقش ایزد آناهیتا در تاریخ و نقوش برجسته ساسانی»، کندوکاو، سال ۱۰، شماره ۱۰، از ۴۷ تا ۸۶.
۴۳. هاشمی زرج‌آباد، حسن. و [همکاران]. (۱۳۸۹). «چهارتاقی خانه دیو، آتشکده‌ای نویافته از دوره ساسانی»، باغ نظر، دوره ۷، شماره ۱۵، از ۷۹ تا ۹۲.
۴۴. هالیر، اولریش. (۱۳۵۴). «دژ آتشگاه و چهارطاق نخلک»، گزارش‌های باستان‌شناسی ایران، هیأت باستان‌شناسان آلمانی، ترجمه سروش حبیبی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴۵. هرودوت. (۱۳۸۹). تاریخ هرودوت، جلد ۱، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: اساطیر.
۴۶. هژبری، علی. (۱۳۹۱). «تحول در ساختار مذهبی دوره ساسانی؛ آتشکده‌ها-مطالعه موردی: بنای بازه هور»، کندوکاو، سال ۴، شماره ۶، از ۷۷ تا ۱۲۴.

۴۷. هوف، دیتريش. (۱۳۸۶). «گنبدها در معماری اسلامی»، در: معماری ایران (دوره اسلامی)، گردآورنده محمدیوسف کیانی، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سمت، از ۴۰۳ تا ۴۲۲.

۴۸. یغمایی، احسان (اسماعیل). (۱۳۹۴). «چهارتاقی محمدآباد، دشتستان/برازجان»، باستان‌پژوهی، شماره ۱۷، از ۵۰ تا ۵۸.

۴۹. یوسف‌وند، یونس؛ و میری، فرشاد. (۱۳۹۸). «کَلِکِ تَمَرخو: چهارتاقی نویافته از دوره ساسانی در غرب لرستان (طرحان)»، فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۲۱، از ۱۳۱ تا ۱۵۰.

50. Azarnoush, M. (1987). "Fire Temple and Anahita Temple: A Discussion on Some Iranian Places of Worship", *Mesopotamia* XXII, Pp: 391-401.

51. Boucharlat, R. (1985). "Chahar Taq et Temple du feu Sasanide: Quelques Remarques", in J.-L. Huot, M. Yon, Y. Calvet (eds.), *De l'Indus aux Balkans, Recueil à la Mémoire de Jean Deshayes*. Paris, Pp: 461-472.

52. ----- (2014). "Fire Altars and Fire Temples in the First Millennia BC/AD in the Iranian World: Some Remarks", *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 30 April–4 May 2012*. University of Warsaw, Vol. 1, Pp: 7-25.

53. Boyce, M. (1966). *Ātaš-Zōhr and Āb-Zōhr*, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No 3/4, Pp: 100-118.

54. ----- (1977). *A Persian Stronghold of Zoroastrianism: Based on the Ratanbai Katrak Lectures, 1975*, Oxford at the Clarendon Press.

55. ----- (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London, Routledge & Kegan Paul Ltd.

56. ----- (1982). *ĀB-ZŌHR*, *Encyclopaedia Iranica* I, Pp: 48-50.

57. Choksy, J. K. (2007). "Reassessing the Material Contexts of Ritual Fires in Ancient Iran", *Iranica Antiqua*, Vol. XLII, Pp: 229-269.

58. Deshayes, J. (1969). "New Evidence for the Indo-Europeans from Tureng Tepe, Iran", *Archaeology*, Vol. 22, No 1, Pp: 10-17.

59. Duchesne-Guillemin, J. (2008). "Zoroastrian Religion", in E. Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran, the Seleucid Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge University Press, Vol. 3(2), Pp: 866-908.

60. Gaibov, V. A., Košelenko, G. A. (2012). "Temples of Fire on the Territory of the Southern Turkmenistan", *Parthica* 14, Pp:161-170.

61. Ghanimati, S. (2013). "Chapter 46. Kuh-E Khwaja and the Religious Architecture of Sasanian Iran", in D.T. Potts (ed.), *the Oxford Handbook of Ancient Iran*, Oxford University Press.

62. Groppe, G. (1969a). "Die Funktion des Feuretemples der Zoroastrier", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Band 2, Pp: 147-176.

63. ----- (1969b). "Die rezenten Feuretemples der Zoroastrier (II)", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Band 4, Pp: 263-287.

64. ----- Nadjmabadi, S. (1970). "Bericht über eine Reise im west-und sudiran", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Band 3, Pp: 203-205.

65. Herzfeld, E. (1935). *Archaeological History of Iran*, Oxford University Press.

66. ----- (1941). *Iran in the Ancient East*, Oxford University Press.
67. Huff, D. (1975). "Sasanian Čāhār Tāqs in Fars", in Firuz Bagherzadeh (ed.), *Proceedings of the 3rd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran 1974*, Tehran, Pp: 243-254.
68. Kaim, B. (2002). "Un Temple du feu Sassanide Découvert à Mele Hairam, Turkménistan Méridional", *Studia Iranica* 31, Pp: 215-230.
69. Keall, E. J. (1979). "Qal'eh-i Yazdigird", *Iran* XVII, Pp: 158-159.
70. Kreyenbroek, P. G. (2011). "Some Remarks on Water and Caves in pre-Islamic Iranian Religions", in N. Bagherpour Kahani and Th. Stoellner (eds.), *Water and Caves in Ancient Iranian Religion: Aspects of Archaeology, Cultural History and Religion*, AMIT. Band 43, Berlin, Pp: 157-163.
71. Modi, J. J. (1922). *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, British India Press, Bombay.
72. Moradi, Y. (2016). "On the Sasanian Fire Temples: News Evidence from the Čāhār-Tāq of Mil-e Milagah", *Parthica* 18, pp: 73-95.
73. Mousavi, A., Daryae, T. (2012), "The Sasanian Empire: An Archaeological Survey, c.220-AD 640", in D.T. Potts (eds.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East. Vol. II*, Blackwell.
74. Naumann, R., Huff, D., & Schnyder, R. (1975). "Takht-i Suleiman, Bericht die Ausgrabungen 1965-1973", *Archäologischer Anzeiger*, Heft 1, Pp: 109-202.
75. ----- (1977). *Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman und Umgebung*, Berlin, Reimer.
76. Rahbar, M. (2008). "The Discovery of a Sasanian Period Fire Temple at Bandian", in D. Kennet and P. Luft (eds.), *Current Research in Sasanian Archaeology Art and History, Proceedings of a Conference Held at Durham University 2001*, BAR, International Series 1810, Oxford, Pp: 15-40.
77. Rose, J. (2011). "In Praise of the good Waters: Continuity and Purpose in Zoroastrian Lay Rituals", in N. Bagherpour Kahani and Th. Stoellner (eds.), *Water and Caves in Ancient Iranian Religion: Aspects of Archaeology, Cultural History and Religion*, AMIT, Band 43, Berlin, Pp: 141-156.
78. Sachua, E. (1915). *Die Chronik von Arbele, ein Beitrag zur Kenntnis des ältesten Christentums im Orient*, Berlin.
79. Schippmann, k. (1971). *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin/New York, Walter de Gruyter.
80. Stronach, D., Roaf, M. (1978). *Excavations at Tepe Nush-i Jan: Part I, a Third Interim Report*, *Iran* XVI, pp: 1-28.
81. Vanden Berghe, L. (1959). *Archéologie de l' Iran Ancien*, Leiden.
82. ----- (1961). "Récentes Découvertes de Monuments Sassanide dans le Fārs", *Iranica Antiqua* 1, Pp: 163-198.
83. ----- (1977). "Les Chahār tāqs du Pusht-i kūh, Luristan", *Iranica Antiqua*, Pp: 175-190.
84. ----- (1984). "Le Chahat Taq de Qanat-I Bagh (Fars) et l' inventaire des Chahar Taqs en Iran", *Iranica Antiqua* XIX, Pp: 201-225.